

АРХИВ ХУЖЖАТЛАРИДА ХИВА ХОНЛИГИ ҚУЛЧИЛИК
МУНОСАБАТЛАРИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

ТАДЖИЕВА ФЕРУЗА

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Маъмун университети

Crossref doi: <https://doi.org/10.37547/ot/vol-01issue-02-13>

Аннотация. Ушбу мақолада Хива хонлигида қулчилик муносабатлари масаласи акс этган архив хужжатлари (Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқишунослик институти қўлёзмалар фондида, Ўзбекистон Республикаси Миллий Давлат архиви фондларида ва Хива Ичон-қалъа музей қўриқхонаси қўлёзмалар хазинасида ва қолаверса Россия Федерациясининг Оренбург вилояти Давлат Архиви фонди) таҳлил қилиниб, хонликда қулларга бўлган муносабат масаласи ўрганилган. Хужжатларда асосан қул олди- соттиси, қулларни озод қилиш масалалари ҳам ўз аксини топган. Хива хонлигида қул ва чўриларни ҳады қилиш одатлари, қулларни ҳады қилишига оид хужжатлар ҳам тадқиқ қилиниб, улар асосида Хива хонлиги ижтимоий – маънавий ҳаётида ислом динининг ўрни масаласи ҳам таҳлил қилинган. Хива хонлигидаги қул ва чўриларнинг қуллик ҳолатидан қутулиши чораларидан бири пул бадалига озодликка эришиши бўлиб, баъзи архив хужжатларида мазкур масала ҳам ўз аксини топган. Рус қулларини озод қилиш бўйича Оренбург вилоят Давлат тарих архиви хужжатларини ўрганиши асосида Хива хонлиги ва Россия сиёсий муносабатлари қай даражада бўлганлиги, рус ҳукуматининг қулларни озод қилиш учун қўллаган чора – тадбирлари ҳақида ҳам сўз юритилган.

Умумий ҳолатда архив фондларида сақланаётган қулчиликка оид мавжуд хужжатлар, нафақат Хива хонлигидаги қулчилик муносабатларининг хонлик ижтимоий ҳаётидаги ўрни масаласини, балким хонликнинг Россия билан сиёсий ва иқтисодий алоқалари масалалари ҳам мазкур мақола орқали очиб беришига ҳаракат қилинган.

Таянч сўз ва иборалар: чўри-жория, қозихат, дўғма, ҳадис, закот, ҳады, човдур кадхудолари, рус асири, орден-медаллар, губернатор, адъютант, миссия, туркман, қирғиз, қозоқ.

Аннотация. В данной статье анализируются архивные документы по вопросу о рабстве в Хивинском ханстве (в Рукописном фонде Института востоковедения Академии наук Узбекистана, Национальном государственном архиве Республики Узбекистан и Хивинском музее Ичан-Кала). заповедника, а также Оренбургского областного государственного архива Российской Федерации). Документы в основном касались продажи рабов и освобождения рабов. Также были изучены обычаи дарения рабов и служанок в Хивинском ханстве, документы о дарении рабов, на основе чего проанализирован вопрос о роли ислама в общественной и духовной жизни Хивинского ханства. Одной из мер по освобождению рабов и служанок из рабства в Хивинском ханстве было освобождение за деньги, и этот вопрос также нашел отражение в некоторых архивных документах. На основе изучения документов Оренбургского областного государственного исторического архива об освобождении русских рабов обсуждался также уровень политических отношений между Хивинским ханством и Россией, а также меры, предпринятые русским правительством для освобождения рабов.

В целом в данной статье предпринимается попытка раскрыть имеющиеся документы о рабстве, хранящиеся в архивах, не только роль рабства в общественной жизни Хивинского ханства, но и политические и экономические отношения ханства с Россией.

Опорные слова и выражения: чури-жория, казихат, догмат, хадис, закят, дар, чавдур кадхудолари, русский пленник, ордена-медали, правитель, адъютант, миссия, туркмен, киргиз, казах.

Abstract. This article analyzes the archival documents on the issue of slavery in the Khiva khanate (in the Manuscripts Fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan, the National State Archives of the Republic of Uzbekistan and the Khiva Ichon-Kala Museum Reserve, as well as the Orenburg Region State Archives of the Russian Federation). The question of the relationship that has been studied. The documents mainly covered the sale of slaves and the release of slaves. The customs of gifting slaves and maids in the Khiva khanate, the documents on the gift of slaves were also studied, on the basis of which the issue of the role of Islam in the social and spiritual life of the Khiva khanate was analyzed. One of the measures to free slaves and maids from slavery in the Khiva khanate was to get free for money, and this issue is also reflected in some archival documents. Based on the study of documents from the Orenburg Regional State Historical Archive on the liberation of Russian slaves, the level of political relations between the Khiva Khanate and Russia, as well as the measures taken by the Russian government to free slaves were also discussed.

In general, this article tries to reveal the existing documents on slavery kept in the archives, not only the role of slavery in the social life of the Khiva khanate, but also the political and economic relations of the khanate with Russia.

Keywords and expressions: maid, kazikhat, dogma, hadith, zakat, gift, chavdur kadkhudolari, Russian captive, orders-medals, governor, adjutant, mission, turkmen, kyrgyz, kazakh.

Хива хонлигида кулчилик муносабатлари ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлиш учун, айниқса, архив маълумотлари муҳим аҳамият касб этади.

Шундай экан Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида, Ўзбекистон Республикаси Миллий Давлат архиви фондларида, Хива Ичон-қалъа музей кўриқхонаси қўлёзмалар хазинасида ва қолаверса, Россия Федерациясининг Оренбург вилояти Давлат Архиви фондидаги архив ҳужжатларида Хива хонлигидаги кулчилик муносабатлари, яъни куллар олди – сотдиси, кулларни инъом қилиш ёки мерос қолдириш ва кулларга озодлик бериш масалалари акс этган.

Жумладан, Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти хазинасида Хива хонлигида кулчилик муносабатлари мавзусига оид архив ҳужжатлари мавжуд бўлиб, улар асосан ҳуқуқий ҳужжатлардан иборат.

Куллар олди – сотдисига бағишланган ҳужжатлардан бири, №494 қўлёзма ҳужжатида ҳижрий 1221 йил моҳрамазон ойида (1806 йил ноябрда) Оролбой Қозокнинг ўғли Солиҳбой шариатга мувофиқ Фотима исмли бир нафар чўри жорияни Мулла Қутлуғмурод қизи Авазбикага ўн тўрт Бухоро тиллосига сотганлиги тўғрисидаги қозихат матни келтирилган. Ҳужжат қози – ул куззо Исмоил хўжа ибн Иброҳим хўжанинг муҳри билан тасдиқланган бўлиб, ҳужжат пастида мажлис иштирокчиси бўлмиш гувоҳлар: Муҳаммадул Ғаффор хўжа, Муҳаммад Ниёз хўжа ва Абдусаттор хўжаларнинг исмлари келтирилган[1].

№ 559 рақамли ҳужжатда ҳам олди – сотди масаласини, яъни “Ҳижрий 1264 йил муҳаррам ойида (1848 йил январ ойи) Тангрибердибой ўғли Муҳаммад Каримбой шариатга мувофиқ ўзининг покиза мол – мулки бўлган Калбинбоғ мавзеида жойлашган 300 таноб ер мулкани Муҳтарам Лолабика, Кишбика ва Оймонбикаларга 40 та Хоразм тиллосига сотган

ва Ражаб исмлиқ битта кулни 10 тиллога ва иккита жория – чўри Раъно ва Дастаргулларни сотиб олганлиги тўғрисидаги қозихат”да кўришимиз мумкин.

Ҳужжат қозининг думалоқ муҳри билан тасдиқланган. Ёзув қатор пастида мажлис иштирокчиси бўлмиш гувоҳлар: Олимбой, Мулла Исмоил, Мулла Саид, уста Алланазар ва бошқа мусулмонлар исмлари келтирилган[2].

Хива хонлигида кул ва чўриларни ҳады қилиш одатлари ҳам мавжуд бўлган. Хўжайин ўз кул ва чўриларидан айримларини ўзининг яқин кишиларига ёки қариндошларига инъом қилиш ҳуқуқига эга бўлган. Кичик амалдорлар ўздан юқори мансабдорларга, муридлар ўз пирларига ва ҳокимлар хонга ана шундай инъомларни қилиб турганлар.

Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти хазинасида кулларни ҳады қилишга оид ҳам ҳужжатлар мавжуд. Жумладан, қўлёзма рақами № 236 бўлган ҳужжатда қуйидагилар келтирилган: “Ҳижрий 1276 йили муҳаррам ойида (1859 йил январ ойи) Авазжон ўғиллари Бобожон ва Раҳмонберганлар томонидан Раҳмонкули ва Гулхонимбика Аллакулининг фарзандлари ҳамда Мулла Абдураҳмоннинг қизи мухтарама Шукурбикаларга тегишли бўлган мол – мулкларни тақсим этиб, шариатга мувофиқ бир қумғон ва яна икки қумғон, битта кичик тунг ва бир сигир, уч чўян қозон ва бир дўғма, Хиванинг кўҳна қалъасида жойлашган яна икки хона уй (ёзув қаторида уйнинг чегара ҳудудлари ва чегарадош қўшнилар тўғрисида батафсил маълумотлар келтирилган) ва яна 95 Хоразм тиллосини ушбуларнинг барчасини васиятга мувофиқ тақсим этиб берилгани тўғрисида қозининг думалоқ муҳри билан тасдиқланган. Мажлис иштирокчилари домла Сайидниёз, Домла Муҳаммадjon ва Муҳаммад Паноҳбой”[3].

Қўлёзма рақами № 500 бўлган иккинчи ҳужжатда эса: “Ҳижрий 1279 йил Робиъус соний ойида (1862 йил октябр ойи) шариатга мувофиқ бўлган ҳолда Муҳаммад Каримнинг қизи Лолабика томонидан Ниёз Муҳаммад Маҳзум ўғли Абдулла Маҳзум ва Эшмуҳаммад ўғли Юсуф Калонтар гувоҳлар иштирокида Қличниёзнинг қизи мухтарама Ўғилжонбикага унинг ҳаққи мулкани Гулбозор исмли бир чўри ва (давомида жуда кўп майда – чуйда буюмлар рўйхати келтирилган) 60 тилла бахш қилдим”. Ҳужжат қозининг думалоқ муҳри билан тасдиқланган. Муҳр: Қоззи куззо Абдураҳим бин қози Муҳаммад Шариф эшон мархумий. Ёзув қатор пастида мажлис иштирокчиси бўлмиш гувоҳлар: Эшонхўжа, Бобожонбой ва бошқа мусулмонлар исмлари келтирилган[4].

Хива хонлигидаги кул ва чўриларнинг қуллик ҳолатидан қутулиш чораларидан бири пул бадалига озодлик олишдан иборат бўлган. Лекин ўз қимматини қолай оладиган даражада пул тўплаш ҳар бир кул ёки чўрининг қўлидан келадиган иш эди, деб бўлмайди. Зеро, қулликда бўлган кишининг бунчалик катта маблағ тўплай олиши ҳам анча қийин масала бўлган. Шу билан бирга, бундай катта маблағ бир-икки йилда эмас, балки 20-30 йиллар давомида тўплаши мумкин бўларди. А.Вамберининг таъкидлашича, кул ёки чўри ўз хўжайинига етти йил хизмат қилгач, пул бадалига озод бўлиш ҳуқуқига эга бўлган[5]. Айрим вақтларда яхши хизмат қилган кул ва чўрилар муддат тўлмасдан аввал пул бадалига озод бўлиш ҳуқуқини ҳам олганлар. Хива қулдорлари пул бадалига озод қилиш ишига алоҳида эътибор берганлар. Улар бадавлат хонадондан қўлга туширилган кул ва чўриларни қиммат баҳода бўлса ҳам олар эдилар. Чунки бир кун бўлмаса бир кун, мазкур

кул ва чўриларнинг қариндош-уруғлари хабар топиб келиб катта пул бадали ҳисобига уларни сотиб олишларини билганлар.

Маълумки, ижтимоий ҳаёт қонуниятига мослашган кулчилик шакллари каби кулни озод қилиш услуби ҳам ўзига хос тартибни касб этган. Жумладан, Хива хонлиги архивидаги кулларни озод қилишга бағишланган ҳужжатларнинг кўпчилигида қуйидаги ҳадисни, “Кимки, бир кулни мўъмин бўлган ҳолда озод қилса, батаҳқиқ Аллоҳ таоло унинг ҳар бир аъзосини дўзах оловидан омонда сақлайди” кўрамиз. Хива хонлигида ҳам кул озод қилиш тартибида ана шундай шариятга асосланган ҳолда кулларни озод қилиш ҳоллари кўп учрайди.

Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида ҳам мазкур тартиб асосида кулларни озод қилишга оид ҳужжатлар мавжуд. Жумладан, № 905 қўлёзмада шундай дейилган: “Ҳижрий 1271 йил Робиъус соний ойида (1855 йил октябр ойи) ўрта бўйлик Абдулланинг ўғли Яъқуб Машарип ўзининг покиза ҳалол мол – мулкидан сотиб олинган бир нафар чўри – жориясини Ийд номли холисона Аллоҳ таоло учун Пайғамбар алайҳиссаломнинг ваъдаси ва муборак ҳадисига кўра “Кимки бир кулни мўъмин бўлган ҳолда (иймон келтирган ҳолатда) озод қилса, Аллоҳ таоло унинг ҳар бир аъзосини дўзах оташидан омонда сақлайди” ҳадисига биноан озод этган”. Ҳужжат қозининг думалок муҳри билан тасдиқланган. Муҳр: Қози Абдулла раис ибн Нурмуҳаммад. 1271. Ёзув қатор пастида мажлис иштирокчиси бўлмиш гувоҳлар: Мулла Абдурахмон, Мулла Муҳаммад Мурод ва бошқа мусулмонлар исмлари келтирилган[6].

№ 985 – сонли қўлёзма ҳужжатда ҳам кулларни бундай озод қилиш шакли акс этган: “Ҳижрий 1281 йил Робиъус соний ойининг 18 – чи куни (1864 йил 19 сентябр) Бобо оталиқ қавмидан бўлган Урганчли Аҳмадниёзбекнинг ўғли Отамуродбек шариятга мувофиқ бўлган ҳолда вакил гувоҳлар иштирокида Пайғамбар алайҳиссаломнинг муборак ҳадисига мувофиқ (Ҳадиснинг арабча матни келтирилган) 10 тилла маблағга тенг бир нафар кулни озод қилганлиги қозининг муҳри билан тасдиқланган”. Ёзув қатор пастида мажлис иштирокчиси бўлмиш гувоҳлар: Муҳаммад Латиф хўжа, Муҳаммад Ниёзбек, Ваис халифа ва Муҳаммад Солиҳбек. Қози: Маҳзум бин Саид Хўжа эшон[7] номлари келтирилган.

Ўзбекистон Республикаси Миллий Давлат архивида Хива хонлиги архивининг бир қисми сақланади. Бу архив ҳужжатларида ҳам кулчиликка оид қўлёзмалар бўлиб, айнан юқорида келтирилиб ўтилганидек, куллар олди-сотдиси, оиладаги куллар сонидан келиб чиқиб закот олиш, кулларни озод қилиш ва ҳадя қилиш каби ҳуқуқий муносабатлар акс этган. Жумладан, мазкур архивда И-125 фонд, 2 инвентар, 90-рўйхатда сақланаётган ҳужжатда Сайид Муҳаммадхон (1856-1864) даврида эронлик собиқ кул (исми келтирилмаган) хонга арз қилиб мурожаат қилган. Арзнома мазмунига қарайдиган бўлсак, мазур кул хон саройида хизмат қилган. Лекин озодликни қўлга киритган қариндошлари (озодлик қандай эришилганлиги сабаби ҳам келтирилмаган) уни мажбурлаб ватанларига (Эронга) олиб кетганлар. Аммо мазкур собиқ кул ўз ватанида қайтанга қариндошлари томонидан зуғумга учраганлиги сабабли яна хон хизматида қайтишга руҳсат беришини сўраган[8]. Бу хатнинг жавоби ва натижаси маълум бўлмасада, турли сабабларга кўра кулларнинг ҳам барчаси ўз юртига қайтиб яхши ҳаёт кечирган дея олмаймиз. Қандайдир бир сабабга кўра, ёки ўзгаларнинг таъсири натижасида ўзлари учун олдинги ҳаёт тарзида яшашни афзал билганликларини шу ҳужжат ҳам асослайди.

№ 94 – рақамли ҳужжат ҳам Сайид Муҳаммадхон даврига тааллуқли бўлиб, унда 1856 йилда (ҳужжатда ҳижрий 1272 йилда) Муҳаммад Муродбек деган шахс хонқалик қози ва

бойларга ёзган мактубида Мирхайдарбой исмли шахснинг чўрисини эгасига қайтаришни сўраган. Мактуб мазмунига кўра, аслида мазкур чўри човдур туркманлари томонидан уюштирилган босқин пайтида олиб қочилган. Чунки, мактубда човдур кадхудолари (уруф бошлиғи) бу ҳақда биладилар деган сўзлар келтирилган[9].

№ 418^a – рақамли ҳужжат 1-варағида Товушкон йилида (архивдаги ҳужжатлар хронологиясига эътибор қаратилса ё 1855 ёки 1867 йилда) қул баҳоси 90 тилло бўлганлиги келтирилади[10].

Энг аввало мазкур тадқиқот мавзуси учун зарур бўлган қуллар олди-сотдисидан солиқ олиш ва қуллар учун тўланадиган жон солиғи – закотларга оид ҳужжатлар ҳақида сўз юритиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Хива хонлиги архиви бўлимида сақланаётган И-125 фонд, 2 инвентар рўйхатидаги 37 варақдан иборат ҳужжатлар тўпламининг 11 варағида хонликдаги қул ва чўриларнинг ҳамда улардан олинадиган закот миқдорлари ҳисоб-китоби ҳақида сўз юритилган. Бу ҳужжатларда фақат оилалар ва уларга тегишли қуллар сони келтирилган. Баъзи ҳужжатларда бир неча қулга бир неча хўжайин шерикликда эгалик қилганликларини кўришимиз мумкин.

Жумладан, тўпламининг 1 – варағида: “Фармонли Муҳаммадҷонбой уч дўғма, бир болала чўри. Қизилтақирдан Олийэли Муратбой йўлдошлари билан беш дўғма, бир чўри, Ғамалли (?) Муҳаммад Хусайн икки дўғма, бир чўри....Божқирли Холмурод шайх йўлдошлари билан икки дўғма ва чўри...”[11].

Иккинчи варақда: “Чотқўпирли Қурбонниёз тўрт дўғма...Жавлон қора уч дўғма...Орнабой икки дўғма...”[12].

Учинчи ҳужжатда: “Моҳи зулҳижжанинг ўн саккизида келган Мулла Хусайн уч дўғма, Тоҳир сўфи икки чўри, бир дўғма. Абдулло икки дўғма. Авазберди така икки дўғма. Бобошайх икки дўғма. Вапо бир дўғма. Аҳли Вали така икки дўғма”[13].

Тўпламининг 19 – варағида “Алланазар букри йўлдошлари билан саккиз дўғма... Пирмуҳаммад йўлдошлари билан тўққиз дўғма... Тожи ота йўлдошлари билан икки чўри, икки дўғма... Муҳаммадниёз кўса икки дўғма. Булар ҳаммаси Ҳазораспдан чиққан”[14].

20 – варақда энди қуллар туялар сони билан биргаликда келтирилиб ўтилади. “...Отаулло патакни тўрт дўғма, Қозоқ шайх олти дўғма. Отаулло патакни меҳмони Жаъфарбой бир дўғма, бир чўри. Карвонбошининг иниси уч дўғма. Жаъмий ўн тўрт дўғма бир чўри патакли”[15].

22-24 варақларда закот солиғи олиш учун мўлжалланган қишлоқ хонадонлари рўйхати ҳамда уларга тегишли қуллар сони келтирилган бўлиб, унда ҳам қуллар туя, қўй ва бошқа жониворлар билан бирга келтирилган. Чунки, закот солиғи мазкур иш ҳайвонлари, қуллар ва сотиладиган жонзотлардан келадиган фойданинг маълум улушини давлатга тўлаганликларини кўрамиз.

Жумладан, 22 – варақда куйидагилар келтирилган: “Митти тиғиржик икки тева бир дўғма Қорақалнини ўғли икки тево бир дўғма. Оллаёр жинг-жинг бир тева бир дўғма, мунини йўлдоши бир тева бир дўғма Хумангли Холниёз тўртта тева икки дўғма. Менглиниёз қардошли бир дўғма икки тева. Омон пахта икки тева бир дўғма. Зарли Хўжа юз ўн қўй. Бекжоннини меҳмони саккиз тева. Бойрам қилганини меҳмони тўртта тева чўри юмирили уч тева. Назар табибнини ўғли тўртта дўғма бир қарноқ. Пул деганни қардашлинини меҳмони бир дўғма. Шери махтум бир тева икки дўғма Мулла Бекли во жума келди во Омонкелди уч дўғма икки қарноқ беш тева. Инакелди така бир дўғма бир тева. Кўклани деган қардошли бир дўғма бир тево Равота икки тева икки дўғма. Хожа така бир тева бир дўғма, Муҳаммадраҳим қози бир дўғма Қорабой дев бир дўғма. Юсуф кал бир дўғма. Менги така бир дўғма Одина Муҳаммад йимирта бир дўғма Меҳли Мулла Абдулла

бир чўри. Яна бир Курбон бир дўғма. Саъд Пахлавоннинг иниси бир дўғма қардошли Ойдўстнинг иниси ўн тева 2 дўғма Қанжиқнинг ховлисида Кўкланг Дўстмухаммад бир дўғма. Қорадошли Мухаммадвали бир дўғма Гадоийниёзли Меҳли Мухаммад Ниёз бир чўри”[16].

23 – варақда: “Ғозибод атрофи Мухаммад Махвир даракли тўққиз саккиз тилло олинди. Боботойлоқ 3 дўғма 1 чўри 5 тева 10 тилло. Минглидан 1 дўғма 20 танга. Авазниёз билан Юсуфдан Мурод такадан Мухаммад қора дўғма 3 чўри 8 тилло 3 танга. Отаберди 55 қўй билан 3 тева 5 тилло олинди. Қутлуғмурод 4 дўғма 10 тилло олинди. Бойназар 2 дўғма 4 тилло. Аваз бирла Юсуфдан Файзи даракли 5 дўғма икки дўғма икки танга 13 тилло урала 100 қўй 50 танга. Сафар саллахни меҳмони йигирма қўй 10 танга. Тойлоқ 50 қўй. Хотам 50 қўй 9 тева 11 тилло 2 танга олинди. Дурдибой бирла Хасан 4 тева 30 танга. Нуруллабой 300 қўй 15 тилло 5 танга. Омон келди 190 қўй саккиз тилло бир танга. Шохободли Роҳмон 240 қўй 12 тилло 3 танга олинди. Мухаммадхон эшон бир дўғма 20 танга. Хўжамурод юз қўй 50 танга Юсуф Баҳодир 2 дўғма бир чўри 11 тилло 5 танга Қилич Мухаммад уста байрам 140 қўй, 65 танга Инакелдибой 50 қўй 3 тева 45 тилло. Қорайилғинли Омон икки дўғма қирқ икки танга. Бежик мулла бирла Меҳмар қора уч юз қўй 15 тилло олинди. Шохмурод ота 30 қўй ўн беш танга. Бердижондин икки юз қўйга саккиз тилло тўрт танга олинди. Омонниёз кални меҳмони оға икки юз қўйга юз ўн уч танга олинди. Оға Мухаммад тўқсон қўй беш тилло. Инокелдибой меҳмони Ёмут кўкланг 230 қўй 2 дўғма 2 танга 17 тилло, Қиличниёзни меҳмони, Тавоқли уч чўри бир дўғма ўн олти тилло”[17] – деган сўзлар битилган бўлиб, бу ҳужжатда ҳам закот солиғи хусусида сўз кетади ҳамда унда қуллар қанча баҳода баҳолангани тадқиқот учун аҳамиятлидир.

24 – варақда эса қуйидаги маълумотлар мавжуд: “Хўжаниёз аравачини меҳмони Мухаммад юз пул эллик танга, Бодешим бир чўри 4 тилло. Қозоқ кўк билан Шихдан 180 қўй 90 танга. Мухаммаддан Хасан сўфи 140 қўй, 70 танга, Қосим 400 қўйга янголиқ қўй бирла 60 тева. Қелдиқули эшон 2 дўғма 33 танга. Хонободли Абдуғаффордан 100 қўйга 50 танга олинди. Авазниёз бирла Юсуфдан Мухаммад Шариф сўфи бир дўғма, бир чўри. Хасан Мухаммадни 50 қўй, 2 тева. Уйғур Абдулло чалиш 180 қўй. Хонободли Гаффор бир тева, 200 қўй. Хўжам сўфи 180 қўй, 1 тилло бердилар. Ҳилолий атрофи Авазниёзлардан пул бир дўғма. Тақиршиқ бир дўғма. Алланур махзум бир дўғма, 8 тилло бердилар. Оллаёр жинг-жинг бир бир дўғма, 20 танга Мухаммад Дурди кўк бир дўғма, 2,5 тилла. Оллаёрлардан 4 сугир, 11 тилла. Ашир кал билан Қорақалдан 2 дўғма, 5 тилло. Бекки бир дўғма, 2 тилла, Хумангли Ҳолниёзбой 2 дўғма, 5 тилло, Саъдий Пахлавон 3 дўғма, 7 тилло, Аби Эшон меҳмони билан, Жума келди 3 дўғма, 2 чўри, 20 тилло. Кўкланг қарадошли бир дўғма, 22 танга, Инокелди калта 140 қўй, 5 танга Биркелди ота 210 қўй, 105 танга, Ота Қилич така 4 дўғма, 11 тилло. Сар-Сар келди 160 қўй, 80 танга. Ота Мухаммад Шайх 400 қўй, 200 танга”[18].

Мазкур архив фондларида сақланаётган № 125 инвентарь рақамли, 2 рўйхат, 590 - рақамли ҳужжат қул олди – сотди шартномаси бўлиб чиқди. Унда: “Ҳижрий 1288 – 1871 мелодий йилда “Кўктийиқ” жамоасидан бўлган Гадоийбой ўғли Шононбой ўзининг мулки бўлган Абдулланинг тахминан 13 яшарлик боласини, Юнуснинг ўғли эшик оғаси бўлган Абулқосимга ўн тилло маблағга сотганлиги қозиларнинг думалоқ муҳри билан тасдиқлаган. Ёзув қатор пастида гувоҳлар исмлари келтирилган. Булар: Қози Мирзо ибн домла Мирзо Азиз, Қози Раҳматулла ибн.....Мажлис иштироқчи гувоҳлар: Мулла Мухаммадсодиқ раис. Ва Яхшибой юзбоши ва Мухаммад юзбоши. Исо юзбоши. Шу ҳужжатнинг иккинчи варақида худди шу шартноманинг қисқартирилган шакли келтирилган. Аммо, унда қулнинг баҳоси 40 тилло деб келтирилган. Мазкур келтирилган баҳо ҳақиқатга яқин[19].

№ 591 - рақамли хужжатда: “Ҳижрий 1254 – 1838 мелодий йилда Жумодул аввал ойинда Жаннатмакон Абул Ғозий Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон томонидан ўзининг покиза ҳалол мол – мулкидан сотиб олинган асли хуросонлик бўлган Хасан исмлиқ бир нафар қулини Пайғамбар алайҳиссаломнинг муборак ҳадисига мувофиқ “Кимки бир қулни мўъмин бўлган ҳолда (иймон келтирган ҳолатда) озод қилса, Аллоҳ таолло унинг ҳар бир аъзосини дўзах оташидан омонда сақлайди” ҳадисига кўра озод қилганлиги қозининг думалоқ муҳри билан тасдиқланган”. Муҳр: Қози Муҳаммад Шариф ибн Ҳожи Муҳаммад марҳумий. Ёзув қатор пастида мажлис иштирокчиси бўлмиш гувоҳлар исмлари зикр қилинган[20].

Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган қозилиқ хужжатларида ҳам қуллар олди – сотдиси ёки озод қилинишига доир маълумотлар мавжуд[21].

Жумладан, № 494 – рақамли қозилиқ хужжати 12 - варағида: “Ҳижрий 1221 йилнинг рамазон ойида – 1806 йил ноябрь – декабрь ойларида, Сорибой қозоқ Оролбой қозоқ ўғли, тўққиз яшар Фотима исмли чўрини Мулла Қутлуқнинг қизи Аваз бикага 14 бирмисқолли тиллага (уларнинг иккитаси абдулмўминхоний тангаси, қолганлари подшоҳий тангалари) узил – кесил (баъйи бат батат) сотганлигини тасдиқлайди. Шу жойда яна бир нарсани эътироф қилиш лозимки, агар чўри озодликка чиқиш ҳуқуқига (мустаҳҳак) эга бўладиган бўлса ёки умуман унинг асли насли – насаби (хуррат ал – асл) озод кишилардан бўлса, бундай ҳолатда уни сотиб олган Аваз бика хоҳлаган пайти тўлаган пулини қайтиб беришни талаб қилишга ҳақли бўлган.

Гувоҳлар: Абдулғаффор хўжа, Муҳаммад Ниёз хўжа, Абдусаттор хўжа, Оат Муҳаммад сўфи, Ота Ҳусайн ва Уста Хўжаниёз. Хужжат қозининг думалоқ муҳри билан тасдиқланган. Муҳр: Қози ал – куззот қози Исмоил хўжа ибн Иброҳим хўжа Алавий. 1221(1806-1807)”[22].

№ 500 – рақамли хужжатнинг 14 – варағида: “Ҳижрий 1279 йилнинг робий ойида – 1862 мелодий йил октябрда, Лола бика Муҳаммад Карим қизининг, Абдуллоҳ Маҳдум Ниёз Муҳаммад Маҳдум ўғли ва Юсуф калонтар Эшмуҳаммад ўғли гувоҳлигида тасдиқланган ишончли вакили Юсуфжонбой Хўжаниёз ўғли, Гулбозор исмли чўрини барча зеб – зийнат буюмлари ҳамда уй – рўзгор анжомлари (икки жуфт билакузук, битта соч тақинчоғи – қошли игна, бир камар, тўққиз кўрпа, бир тўшак, иккита сўзан, бир қилич, тўртта тугма ва бошқалар) билан Ўғилжон бика Қилич Ниёз қизига умумий баҳоси 60 бирмисқолли тиллага, ва мазкур пулни Ўғилжон бикага ҳадя қилиш шарти билан узил – кесил сотганлигини тасдиқлайди. Хужжат қозининг думалоқ муҳри билан тасдиқланган. Гувоҳлар: Эшонхўжа, Бобожонбой. Муҳр: Қози ақсо ал - куззот Абдурахим ибн Қози Муҳаммад Шариф эшон Марҳумий. 1275(1858-1859)”[23].

№ 559 – рақамли хужжатнинг 21 – варағида: “Ҳижрий 1264 йилнинг муҳаррам ойида – 1847 мелодий йил декабрь – 1848 йил январда, Муҳаммад Каримбой Тангрибердибой ўғли, ўз қизлари Лола бика, Киш бика ва Оймон бикаларга Гуллан боғдаги тахминан 3 ярим таноб ерини (чегаралари кўрсатилган) муомаладаги 30 тиллага сотганлигини тасдиқлайди.

Каримбой мазкур пулни дарҳол кўрсатилган қизларига, ҳар бирига 10 тилладан ва ўз уйида туғилган (ғуломи - хонозод) тахминан 12 яшар Ражаб исмли дўғмани ҳамда тахминан 35 ёшли Раъно ва тахминан 26 ёшли Дастагул исмли хуросонлик иккита чўрисини ҳадя қилди.

Хужжат қозининг иккита: думалоқ ва тухумсимон муҳрлари билан тасдиқланган. (илова) Гувоҳлар: Олимбой, Мулло Исмоил, Мулла Саййид, Уста Оллоҳдод, Паҳлавон Ниёз ва бошқалар. Муҳр: Ақсо ал - куззот Қози Муҳаммад Мусо ибн Абдулла хўжа Марҳумий. 1275 (1858-1859)”[24].

№ 905 - рақамли ҳужжатнинг 11 – varaғида: “Ҳижрий 1271 йилнинг робиъ ойи 17 кунда – 1855 милодий йил 7 январда Абдуллоҳ ўғли Яъқуб томонидан ўзининг асли хуросонлик бўлган 15 ёшлар чамасидаги Ийд исмли чўрисини ҳамма ҳуқуқларини сақлагани ҳолда озод қилишини билдирган ҳужжатни имзолаган. Юқорида тилга олинган Яъқуб бундан буён озод қилинган чўрига нисбатан ҳеч қандай эгалик ва алоқа қилиш ҳуқуқига даъво қилмаслигини билдирган. Ҳужжат қозининг думалоқ муҳри билан тасдиқланган. Гувоҳлар: Мулло Абдурахмон, Мулло Муҳаммад Мурод ва бошқалар. Муҳр: Абдуллоҳ Қози ибн Нурмуҳаммад. 1271 (1854-1855)[25].

№ 985 – рақамли ҳужжатнинг 10 – varaғида: “Ҳижрий 1281 йилнинг робиъ ойи 18 кунда – 1864 милодий йил 20 сентябрда, урганчлик, Бобо оталиқ қавмидан бўлмиш Аҳмад Ниёз ўғли Отамуродбек, Шохмуродбек кизи Мастура биканинг Хўжаниёзбек ва Муҳаммадсодиқхўжа томонидан тасдиқланган ишончли вакили сифатида, Мастура бика номидан асли хуросонлик бўлган Ризоқули исмли қулни 10 бирмисқолли тилла ҳисобига озод қилган. Ҳужжат қозининг думалоқ муҳри билан тасдиқланган. Гувоҳлар: Муҳаммад Латиф хўжа, Муҳаммад Ниёзбек, Оташ халифа, Муҳаммад Солиҳбек ва бошқалар. Муҳр: Қози Саййид Маъсум раис ибн Саййид Одилхўжа эшон”[26].

Бундан ташқари Хива хонлигида қулчилик ва қулликка оид ҳужжатлар Россия Федерациясининг Оренбург вилояти Давлат Архиви фондидаги архив ҳужжатларида мавжуд.

Оренбург вилояти Давлат архивида сақланаётган 6 – жамғарма (фонд), 10 – рўйхат (опис), 1 – бўлим, 157 – иш 242 бетдан иборат бўлиб, санаси 1805 йил апрелдан 1810 йил 26 апрелгача бўлган даврда тўпланган. Унда Хива ва Бухоро савдогарлари бундан буён қирғиз – қозоқ қабилаларидан қуллик учун болаларни сотиб олишларини тақиқловчи фармон мазмун – моҳияти келтириб ўтилган ҳамда Хива савдогарлари учун алоҳида қатъий тақиқлар кўйилганлиги таъкидланади[27]. Бу тўпландан тадқиқот мавзуси учун фақат 10-26 varaқлар ҳамда 48-87 varaқлар муҳим аҳамиятга эга. Зеро, бу ҳужжатлардаги маълумотлардан қуллар нафақат босқинчилик – талончилик юришлари, ўзаро урушлар орқали ҳам пайдо бўлган ёки кўпайганлиги, балки муҳтожликдан қутулишнинг чораси сифатида ёш болалар ҳам ўз ота- оналари томонидан Россия, Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги ҳудудларидаги қул бозорларига олиб бориб сотилишлари оқибатида қуллар сони кўпайиб борганлигининг гувоҳи бўлинди[28].

Мазкур ҳужжатлар ичида № 197 – иш ҳам қизиқиш уйғотади. Чунки унда турли сабабларга кўра ҳарбий хизматдан бўйин товлаб, жазодан қочган ҳарбийларнинг Россияга қайтарилиши ҳақида сўз боради. Демак, қуллар сонини кўпайтирувчи яна бир сабаб бу, Россия фуқаролари бўлган татар, бошқирд ва ҳатто рус ҳарбийлари жиноят қилганлари ёки ҳарбий хизматдан бўйин товлаганликлари учун белгиланган ўлим жазосидан қутулиш йўли сифатида, ҳатто асирлик азоб- уқубатларига рози бўлган ҳолда Хива хонлиги ҳудудларига қочиб келиб шу ердан паноҳ топганлар[29]. Бундай ҳолат кўп бора рус манбаларида тилга олинади. Ўз ватанини ташлаб келганларнинг кўпчиликлари хонликда яшаб қолишлари осон кечган. Агар улар мусулмон бўлса. Хусусан, татар ва бошқирдлар мусулмон бўлганликлари учун уларнинг хонликда яшаб кетишлари бошқа дин вакилларига нисбатан осонроқ кечган. Аммо, рус асирларининг аҳволи татар ва бошқирдларга нисбатан оғирроқ бўлган. Рус асирларининг бир қисмигина яхши ҳаёт кечириб кетаолганлар. Яна шуни ҳам эътироф қилишимиз лозимки, Хива хонлигида улар меҳнатсевар ва мард халқ сифатида шу билан бирга темирга ишлов беришда моҳир бўлганликлари эътироф этилгани учун ҳам рус асирларининг ҳаёти эрон қулларига нисбатан яхши бўлган. Рус асирларини иложи борица сарой хизматида ва ҳарбийликка олганлар. Уларнинг баъзиларини эгаси уйлантириб ҳам

қўйган. Бундай “имтиёзли” қулларга ўз динида қолишга ва эркин тоат-ибодат қилишларига рухсат ҳам берилган.

Россия давлати Хива хонлигидаги рус асирларини қайтаришга уриниб, турли элчилик, миссияликларни юбориш билан бирга бу сиёсатда савдогарлардан ҳам фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Яъни, хонлик худудларига қатнаётган савдогарларга ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам хонликда сақланаётган рус қулларини озод қилиб, ватанларига олиб келиш вазифаси юкланган эди.

Архивда сақланаётган 3 варақдан иборат № 198 – ҳужжатлар тўпламида 1806 йилги фармонга кўра Баширов деган савдогарга Бухоро, Хива, Урганч ҳамда туркман ва қорақалпоқлар Ўрдасида савдо қилиш учун рус асирларини озод қилиш шарти билан рухсатнома берилган[30].

№ 404-иш энди бу жазо тайинлаш айбномаси бўлиб, унда Редут чегара истехкоми казаки Ганшиннинг қирғиз Султонкелдини уни ўғирлаб Хивага сотганлиги айбномаси ҳисобланади[31].

№ 884-886 сонли йиғмажилдларда 1812 йилда Оренбург Дала кўшини оддий аскари Ф. Шестаковнинг Хива асирлигидан озод бўлиб, Томск губерниясидан уй-жой беришлари ҳақидаги фармон бўлиб, 18 варақдан иборат бу ҳужжатда Ф.Шестаковнинг ҳисоботи ҳам бор. Шунинг учун ҳали бу ҳужжат тўлиқ ўрганилиши лозим[32].

№ 906-йиғмажилдда ҳам Астрахан фуқароси И. Гергилевнинг ўғли билан биргаликда Хива асирлигидан тўлов эвазига озод қилинганлиги воқеаси тафсилотлари келтирилган[33].

№ 1269-йиғмажилд маълумотлари ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унда 1815 йилдан бошлаб, Россия ҳукумати Хива хонлиги билан муносабатларида энг асосий талабнома бу рус қулларининг озод қилинишини сўраб элчиликлар ва миссиялар юборишни кучайтирганлиги ва агарда бу элчиликлардан фойда камроқ бўлса, Россия ҳукумати хивалик савдогарларни чегара шаҳарларда ушлаб олиб, қуллар озод қилинмагунча уларни ушлаб туриш сиёсатига ўтди. Баъзида савдогарларнинг мол - мулкани мусодара қилиб юборганлар[34].

Яна бир муҳим ҳужжатлардан бири № 1542-1873-йиғмажилдлар бўлиб, асосан Хива билан Россия давлатининг савдо муносабатларини яна ривожлантириш масаласи юзасидан Оренбург ҳарбий губернатори адъютанти, поручик Герман, маслаҳатчи Бекчурин ва поручик Субханкуловлар Хива хонлигига савдо алоқаларини янада ривожлантириш ва дўстлик алоқаларини тиклаш учун элчилик сифатида юборилган. Мазкур элчилик ҳисоботидан ташқари элчилик вакили А. Субханкуловнинг йўл эсталиклари ва миссия тафсилотлари акс этган хотира китоби ҳам бор. Лекин унда Хива хонлигида қулчилик муносабатлари ҳақидаги маълумотлар унчалик кўп эмас[35].

№ 1572- рақамли ҳужжатлар тўпламида 1817 йил май – август ойларида Оренбург Чегара комиссияси томонидан қирғизларнинг чиклин уруғига мансуб бошлиқ Сиримовга Хива асирлигидан аскар Колотилкиннинг ёш қизини сотиб олиш топшириғи берилган. Ҳужжат 16 варақдан иборат бўлиб, қул қилишда асирларнинг ёшига умуман эътибор бериб ўтирилмаганликнинг гувоҳи бўламиз[36].

№ 1585-тўпلامда Хива маъмурларининг Оренбург ва Троицк чегара божхоналарига келиб, бож йиғиб кетганликлари таъкидланади. Аммо, бу Хива хонлиги саъй – ҳаракати билан бўлиб, хон маъмурлари ўзлари билан бир неча рус асирларини олиб келган эдилар. Хива маъмурларининг бундай йўл тутганликларини тушуниш қийин. Чунки, 150 варақдан иборат бўлишига қарамай бу варақларнинг сифати ниҳоятда қочиб, тўлиқ ўқиб чиқишнинг ва ҳужжат мазмун – моҳиятини очиб беришнинг иложи йўқ[37].

№ 1623-йиғмажилдда қирғиз – қозоқ уруғларидан бирининг бошлиғи Саримов ва карвонбоши Сардалин томонидан Хивадан бир неча рус асирлари олиб келинганлиги воқеалари акс этган[38].

Биринчи қисм ҳужжатлар тўплами ичида энг қизиқарлиси бу № 1734- йиғма жилд бўлиб, унда 1814 йилда Оренбург ва Урал қўшинлари казакларини сотиб олиб, Россия чегарасига олиб келган хиваликлар ҳақида сўз юритилади[39].

Бу ҳужжатларни кўздан кечириш жараёнида савдогарлар рус асирларини озод этиш жараёнида энг фаол бўлганликларини кўриш мумкин. Жумладан, хивалик савдогар С. Бакиев 1818 йилда Саратовлик деҳқон В.Ребровни Бухоро асирлигидан озод қилган[40]. № 1924-ишда ҳам қизиқарли маълумотлар келтирилган. Яъни, Кичик Жуз оқсоқоли Ю. Саримов Хива асирлигидан кўплаган рус асирларини озод қилганлиги учун кумуш медаль билан тақдирланган[41].

Хива хонлигига асирликка тушган қуллар ичида ҳарбийлар ва Каспий денгизига балик овлаш учун чиққан балиқчилар катта кўпчиликни ташкил қилган. Жумладан, 1820 йилда Эмба бўғозида асир олинган рус балиқчилари билан биргаликда Оренбург чегара қўшинлари Қизил қалъаси аскарлари катта тўлов эвазига озод қилинган[42].

Айнан шу 1820 йилда Россия ҳукумати асирларни куликдан сотиб олиш учун тўлов пули миқдори ҳам жорий қилинди[43].

1823 йил июлда Астрахань губернияси деҳқонлари ва битта эронлик қул тўлов эвазига озод қилинди[44].

Архив ҳужжатларини ўрганиш жараёнида 1823 йилдан 1830 йилгача Россия ҳукумати Хива хонлигида асирликда бўлган 100 дан зиёд ҳарбийларни катта товон пули тўлови эвазига асирликдан қутқарганлигини кузатиш билан бирга, айти шу йилларда туркманлар, қирғиз ва қозоқлар янада фаоллашиб, 1000 дан зиёд рус фуқароларини асирликка олиб кетганликлари таъкидланади. Чунки, Россия ҳукумати асирларни озод қилиш учун жорий қилган тўлов пули катта миқдорда бўлиб, қайтанга бу қул овловчиларнинг янада фаоллашишига олиб келган холос[45].

Натижада, рус ҳукумати эндиликда кўп миқдордаги рус асирларини озод қилиш учун яна элчиликлар юбора бошлади. Жумладан, 1828 йил октябрь ойидан 1829 йил февралгача хонликда Аитов бошлиқ гуруҳ асирларни озод қилиш учун фаолият олиб борди. Аммо, бу ҳеч қандай натижа бермади[46].

Россия ҳукумати асирларни озод қилишга озгина ҳиссасини қўшган шахсларни ҳам мукофотлаб бошлади. Жумладан, Хива шаҳридаги рус асирларининг асосий маҳалласи ҳақида маълумот берганлиги учун қирғиз К. Казиревни, қирғиз С. Таубаев ва Б. Избосаровларни, қозоқ султонлари Б.Айчувақов ва С. Урганичбоевларни, бухоролик савдогар Ғ. Атағалиевни, қирғиз Серкачевни бир неча рус фуқаросини Хива асирлигидан озод қилиб келганлиги учун, пул мукофотлари ҳамда орден-медаллар билан тақдирландилар[47].

Рус ҳукуматининг асирларни озод қилиш бўйича бундай фаол ҳатти – ҳаракати Хива хонлигидаги рус асирларига ҳам етиб борган албатта. Натижада, 1830 йилда улар Оренбург генерал – губернатори П.Сухтелен номига асирликдан қутқаришларини сўраб хат юборганлар[48]. Бу хат бутун рус жамиятида катта шов – шувларга сабаб бўлиб, илғор зиёли қатлами вакиллари ҳаттоки императорга ҳам жуда кўп марта мурожаат қилганлар.

Бунинг натижаси ўлароқ 1831 йил май ойида Россия ҳукуматининг Осиё ишлари бўйича департаменти Хива ва Бухоро давлатларида асирликда азобланаётган рус фуқароларини озод қилиш бўйича ҳужжат қабул қилди. Бу ҳужжат мазмун – моҳияти билан архив ҳужжатларидан танишиш мумкин. Аммо, афсуски 55 варақдан иборат ҳужжатлар

тўпламининг катта қисми жуда сифатсиз бўлганлиги учун тўлиқ таҳлил қилишнинг иложи бўлмади[49].

1834 йилда Урал қўшинлари бўлими Хива асирлигидан озод қилиш учун 10000 рубль пул ажратган[50].

1835 йилда Осиё департаменти ва Ташқи ишлар вазирлиги билан Хива хонлигидаги рус асирларини озод қилиш ҳамда хонлик билан сиёсий ва савдо алоқаларини яхшилаш борасидаги чора – тадбирлар акс этган ҳужжат қабул қилинди[51]. Афсуски, 362 варақдан иборат мазкур ҳужжатлар тўпламини ҳам тўлиқ ўрганишнинг иложи йўқ.

Хулоса

Умуман олганда, архив маълумотлари мазкур тадқиқот мавзуси юзасидан энг аниқ маълумотларни бериб, яқуний илмий хулоса чиқариш имконини беради. Аммо, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида, Ўзбекистон Республикаси Миллий Давлат архиви ва Хива Ичон-қалъа музей қўриқхонаси қўлёзмалар фондларида ҳамда Россия Федерациясининг жуда қўплаган архивларида ҳали қулчилик муносабатларига оид ўрганилиши лозим бўлган ҳужжатлар қўпчиликни ташкил қилади ва келгусида мазкур мавзу билан шуғулланувчи тадқиқотчилар заруриятини туғдиради.

Куллиқнинг узоқ вақт сақланиб қолганлигини тасдиқловчи яна бир ҳужжатда (бу қўлёзма Хивалик мулла Аҳмаджон Турдиоҳуновнинг шахсий қўлёзмалар фондидан олинган ва илк бора илмий муомалага киритилмоқда) шундай дейилган: “Тарихи ҳижрий 1320да моҳ Жумодус соний ойининг йигирма бешида (1902 йил 27 сентябрь) Ғойбули Ғуломкул Жуманиёз оқсоқол билан, оғосининг иқрори билан мард бўлғон мазкурдин 1320нчи йилнинг дўғма солғутини олдиқ. Мазкурға бундин дўғма солғути важҳидин даҳл қилмасун деб моҳ мазкурда хат битилди. 20 (тилло) олинди”.

Бир сўз билан айтганда, қулчиликнинг бекор қилиниши Хива хонлиги ижтимоий-иқтисодий ҳаётида қандай оқибатларни олиб келганлиги, қулчиликнинг бекор қилинишининг ижобий ва салбий тарафлари бўлганлигини кўрсатади. Ижобий томони хонликнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига қулчилик муносабатлари жуда катта тўсик эди. Яъни, унинг мавжудлиги хонликнинг қоқоқлик ботқоғида қолиб келишининг энг асосий сабабларидан бири ҳисобланиб, бу ҳолат тезда бартараф қилинган, албатта ва хонлик ўта қоқоқ қулдорлик – феодал ишлаб чиқариш муносабатларидан аста-секин бўлсада илғор бозор муносабатлари доирасига тортила бошлади. Салбий тамонни эса, қулчиликнинг бирданига тугатилиши, илгари қул меҳнатидан фойдаланиб хўжалик юритиб келаётган мулкдорлар қатламининг йиллик даромадига катта таъсир қилди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. ЎзРФАШИ инв. № 494, 1-2-варақлар.
2. ЎзРФАШИ инв. № 559, 1-2-варақлар.
3. ЎзРФАШИ инв. № 236, 1-варақ.
4. ЎзРФАШИ инв. № 500, 1-варақ.
5. Вамбери, А. Очерки Средней Азии: (дополнение к «Путешествию по Средней Азии») / А. Вамбери, профессора восточных языков и литературе при Пражском университете. - М.: тип. А.И. Мамонтова, 1868. – С. 206.
6. ЎзРФАШИ инв. № 905, 1-варақ.
7. ЎзРФАШИ инв. № 985, 1-варақ.
8. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви (ЎзР МДА). И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 90-иш. 1-варақ.
9. ЎзР МДА. И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 94-иш. 1-варақ.

10. ЎзР МДА. И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 418^a-иш. 1-варақ.
11. ЎзР МДА. И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 418-иш. 1-варақ.
12. ЎзР МДА. И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 418-иш. 2-варақ.
13. ЎзР МДА. И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 418-иш. 3-варақ.
14. ЎзР МДА. И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 418-иш. 19-варақ.
15. ЎзР МДА. И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 418-иш. 20-варақ.
16. ЎзР МДА. И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 418-иш. 22-варақ.
17. ЎзР МДА. И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 418-иш. 23-варақ.
18. ЎзР МДА. И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 418-иш. 24-варақ.
19. ЎзР МДА. И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 590-иш. 1-2-варақлар.
20. ЎзР МДА. И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 27-иш. 1-варақ.
21. Бу ҳақда: Каталог хивинских казийских документов XIX - начала XX вв. / Сост.: А.Урунбаев, Т.Харикава, Т. Файзиев, Г.Джураева и К.Исогай. – Ташкент – Киото: Изд-во Международный институт по изучению языков и мира Киотского университета по изучению зарубежных стран, 2001. – 691 с.
22. Каталог хивинских казийских документов XIX - начала XX вв. / Сост.: А.Урунбаев, Т.Харикава, Т. Файзиев, Г.Джураева и К.Исогай. – Ташкент – Киото: Изд-во Международный институт по изучению языков и мира Киотского университета по изучению зарубежных стран, 2001. – С. 161.
23. Каталог хивинских казийских документов XIX - начала XX вв. – С. 163.
24. Каталог хивинских казийских документов XIX - начала XX вв. – С. 183.
25. Каталог хивинских казийских документов XIX - начала XX вв. – С. 293.
26. Каталог хивинских казийских документов XIX - начала XX вв. – С. 320.
27. Государственный Архив Оренбургской Области (далее ГАОО). Фонд 6, опис 10, 1 – часть, Дело 157 –242
28. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 1 – часть, Дело 157. ст. 48-87.
29. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 1 – часть, Дело 197. ст. 13.
30. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 1 – часть, Дело 198. ст. 2.
31. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 1 – часть, Дело 404. ст. 4.
32. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 1 – часть, Дело 884-886. 14.
33. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 1 – часть, Дело 906. ст. 4.
34. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 1 – часть, Дело 1542. ст. 29.
35. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 1 – часть, Дело 1572. ст. 29; Замечания поручика Абдунасыра Субханкулова о своей поездке из Оренбурга в Хиву летом 1818 г. // В кн.: Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII-XIX века // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Том VI. Алматы. Дайк-пресс. 2007. – С. 206 – 219; ГАОО. Фонд 6, опис 10, 1 – часть, Дело 1873. ст. 67.
36. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 1 – часть, Дело 1572. ст. 16.
37. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 1 – часть, Дело 1585. ст. 150.
38. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 1 – часть, Дело 1585. ст. 12.
39. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 1 – часть, Дело 1734. ст. 4.
40. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 1 – часть, Дело 1889. ст. 17.
41. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 1 – часть, Дело 1924. ст. 15.
42. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 2 – часть, Дело 2136. ст. 22, Дело 2233. ст. 4.
43. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 2 – часть, Дело 2847а. ст. 5.
44. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 2 – часть, Дело 2908. ст. 5.
45. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 2 – часть, Дело 2909. ст.11. Дело 3281. ст. 69. Дело 3343. ст. 42.

46. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 2 – часть, Дело 34229. ст. 9.
47. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 2 – часть, Дело 3347. ст.5. Дело 3407. ст.3. Дело 3464/1.
ст.23. Дело 3917. ст. 63. Дело 3921. ст. 34. Дело 3951. ст. 7.
48. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 2 – часть, Дело 3661. ст. 8.
49. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 2 – часть, Дело 3755. ст. 55.
50. ГАОО. Фонд 6, опис 10, 2 – часть, Дело 4156. ст. 15.
ГАОО. Фонд 6, опис 10, 3 – часть, Дело 4371. ст. 362..

